

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

دانشگاه امام صادق

دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد الهیات، معارف اسلامی و ارشاد
گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

نقش یابی مقاصد شریعت در اجتهاد شیعی
و جایگاه آن در نظام سازی فقهی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسین علی سعدی

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد علی قانع

دانشجو:

حمیدرضا تمدن

شهریور ماه ۱۳۹۷

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری،
ترجمه، اقتباس و... از این پایان‌نامه کارشناسی ارشد
برای دانشگاه امام صادق (علیه السلام) محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم به:

ساحت مقدس حضرت حجت بن الحسن العسکری

تقدیم با بوسه بر دستان پدرم:

به او که هر آنچه دارم از زحمات و دستان پر مهر و زحمتکش اوست

تقدیم به مادرم، دریای بی کران فداکاری و عشق که وجودم برایش همه رنج بود و

وجودش برایم همه مهر. آنکه آفتاب مهرش در آستانه قلبم، همچنان پابرجاست و

هرگز غروب نخواهد کرد.

تقدیم به همسرم که با صبوری و چشم پوشی از کوتاهی‌های شریک زندگی‌اش، مسیر علم

آموزی را برایم تسهیل کرد،

و در نهایت

تقدیم به پیشگامان جریان متکلمان امامیه: هشام بن حکم، یونس بن عبدالرحمن، جمیل بن دراج

و فضل بن شاذان که با تحمل ناملایمات و نامهربانی‌ها از مرزهای دین و مذهب پاسداری

کردند.

تقدیر و تشکر:

در ابتدا بر خود واجب می‌دانم که از اساتید محترمی که در نگارش این پایان‌نامه بنده را

همراهی و یاری نمودند تشکر نمایم:

از استاد فرزانه و فرهیخته‌ام **حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر حسین‌علی سعدی**

که راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده گرفته و به خاطر پشتیبانی علمی و نظرات

سودمند ایشان در مراحل مختلف قدردانی می‌نمایم؛

از استاد بزرگوارم **حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر احمدعلی قانع** که استاد

مشاور این پایان‌نامه بودند و ارشادات مهمی در تدوین آن ارائه نمودند سپاسگزاری

می‌نمایم.

همچنین از خانواده محترم که در به سرانجام رساندن این تکلیف، همراهی بسیار داشتند.

چکیده

در سالهای اخیر و خصوصاً پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، فقه شیعی نیز از حالت گذشته خود خارج شده و همچون فقه عامه، به سبب قرار گرفتن در رأس قدرت و حکمرانی با مسائلی مواجه شد که جنس آنها از آنچه تا آن زمان در متون سنتی فقهی رواج داشت متفاوت بود و طبعاً می‌بایست درباره آنها موضع خود را مشخص می‌ساخت. به عبارتی دیگر فقه رایج شیعی تا آن دوران، بیشتر بر احکام فردی متمرکز بوده و کمتر به مسائل اجتماعی می‌پرداخت. این قدرت یافتن جریان دینی در شیعه و برخی دیگر از عوامل منجر به تحوّل نگاه مردم به دین و تغییر یافتن سطح انتظارات از آن و در نتیجه پدید آمدن نگاه «استفاده حداکثری از ظرفیت دین» شد که پیشتر نیز مشابه آن در قرن هجدهم میلادی در مغرب زمین رخ داد.

در همین مسیر، استفاده از یک روش مناسب در مواجهه با گزاره‌های دینی ضروری به نظر می‌رسد. آنچه تحقیق حاضر به دنبال آن است، تلاش برای تبیین نگاه منظومه وار به احکام شرعی و همچنین ضرورت نگاه اجتماعی به آن احکام و گزاره‌ها از رهگذر نگرش هدف‌گرا و مقاصدی است. امری که به نظر می‌رسد چندان مورد توجه نبوده و به سبب برخی اشکالاتی که بر این روش در فقه عامه وارد است مورد بی‌اعتنایی قرار گرفته است.

در دوران اخیر افرادی همچون شهید صدر، محمد مهدی شمس‌الدین، محمدحسین فضل‌الله، امام خمینی، آیت‌الله سیستانی و آیت‌الله سند سعی در تبیین ضرورت نگاه کل‌نگر و توجه به اهداف دین داشته‌اند. البته میان روش‌های افراد نامبرده تفاوت‌هایی نیز وجود دارد که در حد امکان به آنها پرداخته شده است.

خلاصه آن‌که این نوشتار اصراری بر استفاده از اصطلاح «مقاصد الشریعة» که در فقه عامه رواج یافته ندارد تا اشکالاتی همچون بی‌ضابطه و استحسانی بودن و بی‌توجهی به نصوص مطرح شود. آنچه اهمیت دارد ضرورت توجه به اهداف و غایات شریعت و در نتیجه دخیل کردن آنها در امر استنباط است.

کلیدواژه: مقاصد شریعت، منطقه الفراغ، علت و حکمت، روح شریعت، آیت‌الله سیستانی.

فهرست مطالب

فصل اول. کلیات تحقیق	۱
مقدمه	۲
۱-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق	۴
۲-۱. سؤالات تحقیق	۴
۳-۱. روش تحقیق	۴
۴-۱. روش مطالعه و تحلیل	۴
۵-۱. روش گردآوری اطلاعات	۵
۶-۱. نوآوری تحقیق	۵
۷-۱. ساختار تحقیق	۶
۸-۱. تعریف برخی مفاهیم	۶
فصل دوم. پیشینه مقاصد شریعت و نقش آن در اصول فقه	۷
مقدمه	۸
۱-۲. تعریف مقاصد شریعت	۸
۲-۲. تقسیم‌بندی مقاصد شریعت	۹
۳-۲. پیشینه تاریخی مقاصد شریعت	۱۱
۴-۲. مختصری از جریان شناسی مقاصد شریعت و آثار تألیف شده در این زمینه	۱۲
۵-۲. نقش‌یابی اصولی مقاصد شریعت	۱۶
۱-۵-۲. حکومت بر احکام شرعی	۱۶
۲-۵-۲. عنصر مشترک در استنباط حکم مسائل نوپدید	۱۷
۳-۵-۲. استظهار و فهم صحیح نصوص	۱۸
۴-۵-۲. شرط حجیت خبر/ مرجح موافقت با کتاب و سنت	۱۹
۵-۵-۲. ملاک اهم در حل تراحم	۱۹
۶-۵-۲. شاخص صدور حکم ولایی در منطقه الفراغ تشریحی	۲۰
۶-۲. چالش علت/ حکمت فراروی کارآیی مقاصد شریعت	۲۰
۷-۲. معانی حکمت در موارد کاربرد	۲۱
۸-۲. تفاوت میان علت و حکمت	۲۲
۹-۲. چگونگی تعمیم‌یابی علت در فرآیند استنباط	۲۴

۲۶	بررسی چالش و طرح کارآیی حکمت‌انگاری مقاصد شریعت در فقه اجتماعی
۲۷	۱۱-۲. ارزیابی مقاصد در کشاکش فقه عبادی و اجتماعی
۳۰	جمع‌بندی
۳۳	فصل سوم. روح متشکل از مقاصد شریعت به مثابه مبنای نظام‌سازی فقهی
۳۴	مقدمه
۳۴	۱-۳. روح شریعت و نظریه موافقت روحی اخبار با کتاب و سنت قطعی
۳۴	۱-۱-۳. مقصود از موافقت و مخالفت
۳۶	۲-۱-۳. نقش محوری محکومات در بررسی مضمونی و سیره عقلا
۳۶	۳-۱-۳. بیان برخی نمونه‌ها در روایات
۴۰	۴-۱-۳. بررسی وضعیت روایات عرضه
۴۰	۵-۱-۳. نظر سایر مذاهب نسبت به اخبار عرضه
۴۸	۶-۱-۳. ذکر دو مبنا در معنای «صحیح» از منظر قدما
۴۹	۷-۱-۳. منهج شیخ مفید (ره)
۵۲	۸-۱-۳. نظر میرزا مهدی اصفهانی
۵۵	جمع‌بندی
۵۷	فصل چهارم. مقاصد و اهداف شریعت به منزله شاخص حکم ولایی در نظام‌سازی فقهی و پرکننده منطقه الفراغ ..
۵۸	مقدمه
۵۸	۱-۴. اقسام ولایت و فرآیند صدور حکم ولایی
۶۲	۲-۴. منطقه الفراغ و حکم ولایی
۶۳	۳-۴. شواهدی بر وجود احکام ولایی
۶۶	۴-۴. منطقه الفراغ نزد شیخ محمد مهدی شمس‌الدین
۶۹	۵-۴. پر کردن مناطق فراغ تشریحی
۷۳	جمع‌بندی
۷۵	نتیجه‌گیری
۱	فهرست منابع و مآخذ

فصل اول. کلیات تحقیق

مقدمه

تأمل در منابع دینی (اعم از قرآن و روایات) انسان را به این نتیجه می‌رساند که گزاره‌های دینی نمی‌توانند خالی از مقاصد باشند. علمای اهل سنت از عهد شاطبی و جوینی و پس از آن به طور گسترده به این امر پرداخته و آن را در استنباطات خود دخیل نموده‌اند.

در اجتهاد شیعی اما این امر همواره مورد اختلاف فقها بوده است، با آن‌که عمدتاً شریعت را دارای مقاصد می‌دانند. گروهی معتقدند که طرح مقاصد شریعت به شرط آن‌که تنقیح گردد و چارچوب معینی برای آن مطرح شود می‌تواند در استنباطات فقهی ایفای نقش نماید. حال آن‌که به نظر می‌رسد عمده‌ی کارکرد مقاصد در فقه الاجتماع بوده و اثبات تاثیر آن بر فقه عبادی دشوار است.

به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن چارچوب ذکر شده بتوان به موارد ذیل جهت کارکردهای مقاصد و نقش یابی اصولی آن اشاره نمود که البته در پایان نامه به طور مفصل مطرح شده و همگی مورد بررسی و تحلیل قرار خواهند گرفت:

«کارکردشناخت مقاصد شریعت در فهم و استظهار بهتر از نصوص، حل تعارض و تراجم، توسعه و تضییق دلیل، ابطال حجیت دلیل، تأثیر مقاصد در حکم حکومتی و کارکرد آن در نظام‌سازی و...».

در این راستا توجه به مبحث تفاوت میان علت و حکمت می‌تواند ما را در دستیابی به مقاصد شریعت یاری نماید. زیرا گاه ادعا می‌گردد که مقاصد همان حکمت‌ها هستند. در این پایان نامه علاوه بر آن‌که به صورت گذرا به امکان‌پذیر بودن کشف مقاصد شریعت و برخی راه‌های کشف آن اشاره خواهد شد، تفاوت میان علت و حکمت نیز به بحث گذاشته خواهد شد. در میان متأخرین میرزای نایینی (ره)، آقاضیاء عراقی (ره) و آیت الله سید محمد محقق داماد و آیت الله شبیری زنجانی و سید جواد شبیری زنجانی به صورت جدی سنت شکنی نموده و به طرح مبحث علت و حکمت و تفاوت‌های آن‌ها در آثار فقهی و اصولی خود همت گماشته‌اند. لکن در این میان اتصال و ارتباط بحث با مقاصد شریعت به صورت کامل تبیین نشده است.

اهل سنت برای دستیابی به علت حکم، راه‌هایی را پیشنهاد کرده‌اند که از آن‌ها با عنوان مسالک علت یاد شده است؛ مثل تنقیح مناط، الغاء خصوصیت، تخریج و تحقیق مناط، سبر و تقسیم، (استظهار از نصوص، دلالت اشاره و تنبیه) ایما، مناسبت، اجماع و قیاس. برخی از این مسالک چه‌بسا بتواند در کشف مقاصد

شریعت به کار آید و برخی دیگر ممکن است ظنی و اختلافی بوده و مورد اعتماد نباشد. برخی از مسلک‌ها در فقه شیعه نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ مثل استظهار مقاصد از نصوص و کشف مقاصد از طریق تنقیح مناط و مناسبت حکم و موضوع. برخی دیگر نیز مثل مسأله قیاس باید دوباره مورد ارزیابی قرار گیرد و درجه اعتبار و حجیت آنان بررسی شود. راه‌های دیگری همچون استدواق و استحسان نیز مطرح است که می‌توانند راه‌های دیگری برای کشف و احراز مقاصد شریعت قرار گیرند. بدین منظور مفاهیمی همچون مذاق شریعت و روح شریعت نیز مورد اشاره و نسبت سنجی با بحث مقاصد قرار خواهند گرفت.

در میان فقهای معاصر همچون آیات سیستانی، سند و مرحوم امام (ره) نوعی نگاه دیگر به این بحث دارند. ایشان به علم اصول نگرش قانونی داشته و به روح برآمده از خطابات شارع توجه ویژه‌ای دارند که چه بسا بتوان در پرتو استناد به آن بسیاری از اشکالات نظریه «مقاصد الشریعه» و همچنین حکمت‌انگاری آن خطابات را مرتفع ساخت. همچنان که برخی همچون آیت الله سیستانی درباره عدالت چنین اعتقادی دارند و عدالت اجتماعی را از منظر روح کتاب بررسی کرده‌اند که به آن اشاره خواهد شد.

به نظر می‌رسد همان طور که ذکر شد، توجه به این بحث، البته با تنقیح و تبیین چارچوبی صریح و قاعده‌مند و به دور از استحساناتی که اهل سنت مطرح می‌نمایند می‌تواند در امر استنباط و پس از آن اکتشاف نظریه و استفاده در نظام‌سازی و به طور کلی فقه الاجتماع بی‌انجامد. خصوصاً با توجه به زمانه ما که نظام اسلامی هم تشکیل شده و هر روز با مسائل جدید و بی‌سابقه‌ای مواجه هستیم، توجه به این موضوع می‌تواند ما را در کشف حکم فقهی مسائل به صورتی که حالت نظام‌مند داشته باشد و با سایر احکام و قوانین در تعارض نباشد و از دیگر سو با سایر شرایط نظام‌سازی فقهی که شهید صدر هم در آثار خود بیان داشته‌اند متعارض نباشد یاری سازد. به طور مثال آیات صدر، سیستانی و سند یکی از مقاصد قطعی شریعت را عدالت اجتماعی می‌دانند که بر آمده از نصوص قطعی است. بنابراین هرگاه فقیه در مواردی برای تشکیل و تمشیت امور جامعه اسلامی در نظامات اقتصادی و قضایی با روایاتی مواجه شود که با این اصل و مقصد در تعارض باشد دیگر نمی‌توان به آن تمسک جست. آنچه آیت الله سیستانی از آن به «موافقت روحی روایت با قطعیات» تعبیر می‌نماید. البته این مقاصد تنها نقش مفسر سایر منابع را بر عهده داشته و منبعی مستقل در کنار ادله‌ی اربعه به شمار نمی‌آیند.

۱-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

در فقه شیعه که اهتمام به نص در آن بیش از فقه عامه است وجود نگاهی که بتواند به متون دینی به منزله یک منظومه و مجموعه به هم پیوسته و نظام وار بنگرد و تا کنون چنین نگرشی مورد توجه جدی قرار نداشته است ضرورت دارد. آنچه که پس از این نگاه منظومی و مجموعی حاصل می شود خود می تواند به منزله سنجه‌ای برای ارزیابی و تمیز روایات صحیح و سقیم باشد. همچنین در محدوده منطقه الفراع و فقه نظام آنچه که می تواند همچون شاخص، مسیر صحیح را به فقیه نشان دهد و او را در تصمیم گیری هایش یاری نماید همین توجه به اهداف و غایات شریعت است.

تفاوت تحقیق حاضر با آنچه در میان عامه و ضمن کتبی با موضوع «مقاصد الشریعة» وجود دارد و بیان این تمایز نیز ضروری به نظر می رسد آن است که در کتب مقاصدی عامه، گاه از ظنون نامعتبر نیز برای تعمیم حکم استفاده شده و حکمت‌ها مبنای تعمیم قرار گرفته‌اند. حال آن که آنچه در این پژوهش مورد نظر بوده و در تبیین آن کوشش شده است بر پایه برداشت‌های قطعی و دقیق قرار دارد.

۲-۱. سؤالات تحقیق

- ۱- موضوع «مقاصد شریعت» از چه جایگاهی در فقه شیعی و آثار فقهای این مذهب برخوردار است؟
- ۲- مقاصد شریعت چه جایگاهی در نظام‌سازی فقهی می تواند ایفا نماید؟
- ۳- رابطه مقاصد با روح شریعت چیست؟
- ۴- اهداف شریعت چه نقشی را در محدوده منطقه الفراع ایفا می نمایند؟

۳-۱. روش تحقیق

در این قسمت، روش انجام این تحقیق را از نظر روش مطالعه و تحلیل اطلاعات، گردآوری منابع و تجزیه تحلیل بررسی می کنیم.

۴-۱. روش مطالعه و تحلیل

در هر تحقیقی به فراخور موضوع و عنوان تحقیق و همچنین مسائل مطرح در آن، روش تحقیق خاصی انتخاب شده و تحقیق بر مبنای آن روش نوشته می شود. در این تحقیق با توجه به موضوع، سعی می شود تا با

مطالعه کتب و مقالات فارسی مرتبط با موضوع و ملاحظه برخی از منابع خارجی اعم از کتاب مقاله و سایت‌های اینترنتی و تجزیه و تحلیل مطالب آن‌ها به جمع‌بندی قابل قبولی برای مباحث مطرح در پایان نامه دست یابیم و سپس باتوجه به اطلاعات جمع‌آوری شده و مطالعات صورت گرفته، پس از طبقه‌بندی آن‌ها، مرحله نگارش را انجام دهیم. بر همین اساس است که تحقیق مربوطه به روش تحلیلی و توصیفی و بر مبنای مطالعه کتابخانه‌ای انجام می‌پذیرد. روش پژوهش حاضر تفسیری است و روش تحقیق در جایی که متنی آمده، هرمنوتیک است. آنچه در اینجا مدنظر است، ترکیبی از هرمنوتیک متن، زمینه و مفسر می‌باشد. در نتیجه می‌توان گفت روش این تحقیق هرمنوتیک چند سویه است. تکنیک جمع‌آوری اطلاعات این پژوهش نیز کتابخانه‌ای می‌باشد.

۱-۵. روش گردآوری اطلاعات

جمع‌آوری منابع و مطالعه مفهومی در پژوهش حاضر، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام می‌شود و مطالب مورد نیاز با استفاده از کتابخانه، کتابخانه‌های دیجیتال، نشریات و مقالات مرتبط به دست آمده‌اند. اطلاعات با استفاده از فیش برداری کتاب‌ها، نشریات تخصصی و مقالات گردآوری شده‌اند. این پژوهش که مبتنی بر تجزیه تحلیل داده‌های توصیفی است، از طریق منابع فارسی و لاتین به روش‌های روخوانی و فیش نویسی اکتساب و جمع‌آوری می‌شود. از لحاظ دستوری تحلیل استدلالی مطالب، از روش‌های توصیف مسئله، تحلیل محتوا، تحلیل استقراء و تحلیل منطقی استفاده می‌شود. همچنین از نقطه نظر شکل روش مطالعه، در این تحقیق از روش‌های قیاسی، انتزاعی، استنتاجی یا استقرائی در جای خود بهره برده می‌شود.

۱-۶. نوآوری تحقیق

تا کنون به اهداف و غایات شریعت و همچنین نظریه «موافقت روحی» در فقه شیعه، خصوصاً با نظر به جایگاه آن در محدوده منطقه الفراغ پرداخته نشده است. همچنین آراء آیات شمس الدین و خصوصاً سیستماتی در این زمینه که می‌توانند به پیشرفت فقه نظام در شیعه کمک نمایند تا کنون در هیچ تحقیق به زبان فارسی و عربی مورد خوانش قرار نگرفته‌اند (البته درباره نظریه منطقه الفراغ از منظر آیت الله سیستماتی چند مقاله به زبان عربی وجود دارد که در این تحقیق به آنها اشاره شده است).

۷-۱. ساختار تحقیق

در تحقیق حاضر، فصل اول به بیان کلیات تحقیق و مقدمات پرداخته شده است. در فصل دوم، به پیشینه نظریه مقاصد و جایگاه آن در علم اصول نظری خواهیم افکند. در فصل سوم به ضرورت نگاه کل نگر به شریعت به عنوان مبنای فقه نظام با تکیه بر آراء آیت الله سیستانی پرداخته شده است. در فصل چهارم نیز جایگاه مقاصد و اهداف شریعت در محدوده منطقه الفراغ مورد بررسی قرار گرفته است.

۸-۱. تعریف برخی مفاهیم

- مقاصد: گرچه تعاریف گوناگونی برای مقاصد شریعت ذکر شده است اما به عنوان قدر جامع می توان گفت مقاصد همان معانی و حکم مدنظر شارع در همه‌ی احوال تشریح یا معظم آنها است.
- شریعت: «شریعت» در لغت به معنای درگاه و سردر ورودی و نیز به معنای آبشخور است.
- به مجموعه مسائل دینی اعم از عقاید و اخلاق و احکام نیز از آن جهت «شریعت» گفته می شود که مایه حیات و طهارت کسانی است که آن را بپیمایند و سلوکی هماهنگ با آن داشته باشند.
- البته آنچه ذکر شد، تعریف شریعت به معنای اعم است و شریعت به معنای اخص تنها بر قسم احکام و دستورات عملی اطلاق می شود.
- علت: «علت حکم» چیزی است که حکم دایر مدار آن است، یعنی هر جا علت باشد، حکم هم خواهد بود، و هر جا علت نباشد، حکم هم نخواهد بود، ولی «حکمت حکم» چیزی است که غالباً همراه حکم هست و گاهی هم از آن جدا می شود، یعنی بعضی از اوقات علی رغم این که حکمت وجود ندارد، حکم به قوت خود باقی است.
- حکمت: حکمت احکام، مقابل علل احکام بوده و مراد از آن، مصالح و یا مفاسدی است که در بیشتر جاها حکمی بر آن مترتب می گردد، هر چند امکان دارد در مواردی نیز همراه حکم نباشد.
- منطقه الفراغ: منطقه الفراغ به معنای قلمرویی از دین است که حکم الزامی معینی در آن وجود ندارد و به عبارتی جایگاه مباحات به معنای اعم است. بر طبق نظریه منطقه الفراغ، دین به حاکم اسلامی اجازه داده است تا در برخی مسائل اجتماعی، با در نظر گرفتن ضوابطی و با توجه به نیازهای هر زمان، حکم و قانون وضع کند.

فصل دوم. پیشینه مقاصد شریعت و نقش آن در اصول فقه

مقدمه

در این فصل مروری اجمالی و جریان شناسانه بر مقاصد شریعت در فقه و اصول عامه صورت گرفته است. قابل ذکر است که نگارنده در این فصل به دنبال ارائه گزارشی جامع و با ذکر تفصیل و جزئیات از آنچه میان اهل سنت در این باره وجود دارد نبوده و با توجه به تحقیقات و آثار فراوانی که هر ساله به صورت کتاب و مقاله نوشته می‌شود و یا در مجامع دانشگاهی کشورهای جهان عرب به نگارش در آمده و دفاع می‌شود، اساساً جمع‌آوری آن مطالب را ناممکن و حتی عبث می‌داند. به همین جهت در این فصل تنها تصویری کلی از تفکر مقاصدی در اهل سنت ارائه شده تا مبنایی برای فصل آینده و ذکر تمایز آن با تفکر غایت‌گرا در شیعه قرار گیرد.

۲-۱. تعریف مقاصد شریعت

برای مقاصد شریعت تعاریفی ذکر شده است که قدر مشترک آنها همان اهدافیست که شارع به هنگام وضع احکام مد نظر داشته است. (برای نمونه ن.ک: فاسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۳؛ ریسونی، ۱۴۱۶ق، ۱۹؛ همچنین برای مشاهده توضیحات بیشتر درباره معانی لغوی مقاصد و ارتباط آن با قدر جامع ذکر شده ن.ک: عبدالرحمن، ۱۹۹۴م، ۹۸)

نکته‌ی جالب درباره‌ی شاطبی به عنوان یکی از اولین کسانی که به بحث مقاصد شریعت پرداخته، آن است که وی تعریف اصطلاحی دقیقی از مقاصد شریعت ارائه نکرده است که شاید بتوان علت آن را عدم تمایل وی به حد و حدود در تعریف مسائل علم اصول جسنجو کرد. امری که خود وی نیز به آن اعتراف کرده است. (برای مشاهده توضیحات بیشتر درباره تعریف گریز بودن او در کتاب موافقات ن.ک: شاطبی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱-۳۸ و ج ۲: ۲۵۱-۲۴۹) البته پس از او نیز غزالی و دیگران هم تعریف کاملاً مشخص و واضحی از مقاصد ارائه نکرده‌اند و آنچه مد نظر آنان قرار داشته، تقسیم‌بندی انواع مقاصد بوده است.

به نظر می‌رسد جوینی به عنوان یکی از پیشگامان طرح این نظریه، مقاصد و مصالح عامه را در یک معنا به کار برده است. (جوینی، ۱۴۰۰ق: ۲۵۳) بعد از او نیز غزالی از مقاصد شریعت در باب مصالح مرسله سخن گفت که به نظر می‌رسد به دلیل برداشت او از معنای مقاصد باشد. (غزالی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۱۷۲ قس:

الطوفی، ۱۴۱۹ق: ۲۳۹)

ابن عاشور نیز مقاصد عامه شریعت را همان معانی و حکم مدنظر شارع در همه‌ی احوال تشریح یا معظم آنها می‌داند. (ابن عاشور، ۱۴۲۵ق: ۱۷۱؛ برای یافتن تعریفی مشابه که سعی در جمع کردن تعاریف گذشتگان داشته است ن.ک: زحیلی، ۱۹۹۸م: ۴۸)

علال الفاسی نیز تعریفی مشابه را برای مقاصد ذکر کرده و آن را همان غایات و اسرار نهفته در ورای احکام می‌داند. (الفاسی، ۱۹۷۹م: ۳؛ برای یافتن نقد این تعریف ن.ک: البدوی، ۲۰۰۰م: ۴۸)

همچنین در برخی تعاریف ارائه شده از سوی مقاصد پژوهان شیعی گفته شده است که علم مقاصد شرعیه علمی است که در پیوند با تشریح قرار دارد و از اهداف کلی یا هدف های مورد توجه آن در عموم یا انواع بسیاری از این احکام، سخن می‌گوید. (تسخیری، ۱۳۸۸: ۱۱)

در تعریفی دیگر مقاصد شریعت یا اهداف فقه آنست که در آن غایات بخشی از دین، یعنی فقه منظور می‌گردد و در واقع به تحلیل و بررسی یکی از پرسش‌های رویاروی فقه و شریعت می‌پردازد و جایگاهش فلسفه فقه است که پس از مسئله مقاصد و اهداف دین جای می‌گیرد. (مهریزی، ۱۳۸۲ش، ج ۲: ۵۸)

برخی از محققین نیز مقاصد شریعت را در سلسله علل احکام و به دست پرورگار دانسته‌اند. «از آنجا که خداوند حکیم و غنی است در تشریح هر یک از احکام و مقررات دین هدفی داشته است. لذا شریعت اسلام، یک شریعت هدف‌مند است که این هدف با اهداف تکوینی برای اصل خلقت سازگاری دارد. منظور از مقاصد شریعت، همین اهداف است. مثلاً تحقق عدالت یا خارج کردن مؤمنان از ظلمات به سوی نور از جمله مقاصد شریعت است». (علیدوست، ۱۳۸۴: ۱۲۰)

آنچه نگارنده طی تحقیقات خود درباره‌ی این نظریه در آثار عامه دریافته، آن است که آنان به دنبال کشف مستقیم حکم شرعی از طریق مقاصد شریعت هستند. یعنی هر آنچه درباره‌ی مسالک تعلیل و شیوه‌های کشف مقاصد گفته‌اند برای آن است که مستقیماً حکم شرعی را استنباط کنند. حال آنکه در تفکر شیعی که تحقیق حاضر به دنبال معرفی آن است به مقاصد و اهداف دین از منظر دیگری نگریسته می‌شود که توضیح آن را به فصل سوم وا می‌گذاریم.

۲-۲. تقسیم‌بندی مقاصد شریعت

تقسیم‌بندی سنتی مقاصد بدین نحو است که آن را در سه سطح ضروریات، حاجیات و تحسینات می‌دانند.

سپس ضروریات را به پنج نوع تقسیم می‌کند (غزالی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۱۷۲؛ ابن عربی، ۱۴۲۰ق، ج ۵: ۲۲۲) که عبارتند از:

الف) حفظ دین

ب) حفظ نفس

ج) حفظ مال

د) حفظ عقل

ه) حفظ نسل

برخی اما حفظ عرض و آبرو را نیز در عداد این موارد به شمار آورده‌اند. (ن.ک: غزالی، ۱۴۲۰ق، ج ۱:

۱۷۲؛ شاطبی، بی‌تا، ج ۳: ۴۷؛ برای یافتن توضیحات بیشتر در این زمینه ن.ک: الرفعی، ۱۹۹۸م: ۸۳)

بحث درباره این تقسیم‌بندی و حصر یا عدم حصر اقسام در موارد ذکر شده خود محتاج تحقیق جداگانه ایست که البته پرداختن به آن چندان ما را در مسیر این تحقیق نیز یاری نمی‌کند و به همین جهت از آن صرف نظر می‌کنیم. (برای آشنایی بیشتر با این تقسیم‌بندی و معیار قرار گرفتن احکام تحت هر قسمت ن.ک:

عطیه، ۲۰۰۱م: ۴۵؛ برای مقایسه‌ی این تقسیم‌بندی‌ها با نظریه آبراهام مازلو ن.ک: عوده، ۱۴۳۱ق: ۲۱-۲۰)

این تقسیم‌بندی سنتی بعدها مورد مناقشه‌ی جدی قرار گرفت و برخی آن را استقرائی دانسته و موارد

دیگری را به آنها افزودند. (ن.ک: الترابی، ۲۰۰۶م: سرتاسر اثر)

به عنوان یک نمونه از تقسیم‌بندی مقاصد که به وضوح نشأت گرفته از نگاه انتقادی نسبت به نوع پیشین آن است و ارتباط مستقیم با گستره‌ی مقاصد دارد عبارت است از تقسیم آن به «مقاصد عامه»، «مقاصد خاصه» و «مقاصد جزئی». (ن.ک: جغیم، ۲۰۰۲م: ۳۵-۲۶) تفاوت اصلی این تقسیم‌بندی با شکل سنتی موصوف آن است که از جنبه‌های فردی که بسیار مورد مناقشه مقاصد گرایان جدید قرار گرفته بود فراتر رفته و مثلاً از «عدالت اجتماعی» در کنار ضروریات و حاجیات در «مقاصد عامه» سخن گفته است. (عوده،

۱۴۳۱ق: ۲۳) در ادامه به برخی نوآوری‌های صورت گرفته توسط مقاصد گرایان معاصر می‌پردازیم:

الف) رشید رضا معتقد است که در قرآن کریم علاوه بر مقاصد فردی، اهداف و مقاصد دیگری همچون

اصلاح اجتماعی و سیاسی، آزادی، استقلال روابط بین‌المللی، دفع مفاسد جنگ و توجه به حقوق زنان

و... وجود دارد. بنا بر این مقاصد منحصر در امور فردی نیستند. (ن.ک: رشید رضا، بی‌تا: ۱۰۰)

ب) ابن عاشور معتقد است که احکام و تشریحات اسلام بعدی جهانی داشته که عبارت است از: حفظ نظام امت، برابری و مساوات، آزادی، سماحت و توجه به فطرت.

برای واضح تر شدن تفاوت در کلام وی می توان گفت که مقاصد گرایان متقدم حریت و آزادی را به معنای آزاد کردن عبید و بردگان می دانستند حال آن که وی این مقصد را در بُعد جهانی اش مطرح می سازد.

(ابن عاشور، همان: ۱۸۳ قس: السیواسی، بی تا، ج ۴: ۵۱۳)

ج) یوسف القرضاوی نیز از کرامت و حقوق انسان، هم زیستی مسالمت آمیز در کنار موارد مذکور نام می برد. (القرضاوی، ۱۹۹۹م: سرتاسر اثر)

د) طه جابر العلوانی هم برداشت خود از آیات شریفه قرآن کریم را چنین بیان می کند که در آن «توحید»، «تزکیه» و «عمران» مقاصد عالی و حاکم هستند. (علوانی، ۲۰۰۱م: ۲۵)

آنچه ذکرش گذشت گزارش مختصری بود از توجه مقاصد گرایان قدیم و معاصر به تقسیم بندی و حیطةی مقاصد و همچنین ابداعات آنها.

۲-۳. پیشینه تاریخی مقاصد شریعت

نخستین بار بحث مقاصد شریعت را امام الحرمین جوینی (م ۴۷۴ ق) در کتاب «البرهان فی اصول الفقه» مطرح کرد. وی احکام فقه اسلامی را به پنج دسته تقسیم کرد: ضروریات، حاجیات، تحسینات، کمالیات و تعبدیات. (جوینی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۹۱۳-۹۳۷)

پس از جوینی، غزالی (م ۵۰۵ق) در کتابهای «المستصفی فی علم الاصول» و «شفاء الغلیل» و سیف الدین آمدی (م ۶۳۱ق) در «الإحکام فی اصول الأحکام» به این مسئله پرداخته اند. (غزالی، ۱۳۶۸ق، ج ۱: ۲۸۶؛ آمدی، ۱۴۲۴ق، ج ۳: ۳۹۴)

اما ابن تیمیه (م ۷۲۸ق) توسعه ای قابل توجه در بحث مقاصد ایجاد کرده است. او بیان می دارد که چرا باید مقاصد فقه را در امور دنیوی خلاصه کرد و مقاصدی چون محبت خدا، خشیت از او و اخلاص در دین را نادیده انگاشت. (ابن تیمیه، ۱۴۰۷ق، ج ۳۲: ۲۳۴)

پس از سه قرن تلاش علمی، شاطبی (م ۷۹۰ق) نخستین کسی است که به طرح تفصیلی مقاصد در کتاب «الموافقات فی اصول الشریعه» پرداخت که به حق می توان او را پدر دانش مقاصد شریعت دانست. وی یک جلد از آن را به عنوان کتاب المقاصد به این موضوع اختصاص داد. (شاطبی، بی تا، ج ۲). او به دو مسئله

جدید در حوزه مقاصد اشاره کرد: دسته‌بندی مقاصد و راه‌های دستیابی به آن.

پس از این دوره نوبت به ابن عاشور (م ۱۲۹۶ق) می‌رسد. او با تالیف کتاب «مقاصد الشریعه الاسلامیه» گام‌های مؤثری در توسعه و تعمیق علم مقاصد برداشت.

در دوره معاصر نیز اندیشمندان و پژوهشگران اهل سنت به تفسیر مکتب شاطبی و ابن عاشور پرداخته و آثار گوناگونی را در این باره تالیف کرده‌اند. (ر.ک: الحسنی، ۱۴۱۶ق؛ الریسونی، ۱۴۱۸ق؛ المیساوی، ۱۴۱۸ق؛ لحسانه، ۱۴۲۹ق؛ الکیلانی، ۱۴۲۱ق؛ بوحناش، ۱۴۳۳ق)

برخی پژوهشگران در زمینه تاریخ بحث مقاصد در شیعه نیز، رونق گرفتن آن را از اواخر قرن سوم و با عنوان «کتاب العلل» دانسته‌اند. (مهریزی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۶۳) فهرست نام کتاب و نویسنده آن در «الذریعه» آمده‌است. (طهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۵: ۳۱۲)

البته روشن است که بیان علل احکام آشنایی با فلسفه جعل احکام و یا غایات احکام است اما رویکرد نوآمد بحث مقاصد شریعت استفاده از آن در فرایند استنباط احکام شرعی است و بیان علل متکفل چنین غرضی نیست.

هم‌چنین در مدخل برخی کتب فقهی ضمن تقسیمات ابواب فقهی، به مقاصد و اهداف فقه نیز اشاراتی شده‌است. (شهید اول، بی تا، ج ۱: ۳۰؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۱۴)

درباره آثار دیگری که به اهداف فقه و مقاصد شریعت به صورت عام و فراگیر پرداخته باشد، گزارشی نیامده‌است اما به گونه جزئی‌تر با عنوان «تنقیح مناط» یا ملاک حکم در کتاب‌های اصولی و فقهی مباحثی به چشم می‌خورد. پی‌گیری این‌ها به عنوان بحث مقاصد از آن روست که اگر فقهی ملتزم باشد مناط حکم قابل کشف است و می‌توان آن را منقح ساخت، باید ملتزم شود که در سطحی فراگیر و کلی‌تر می‌توان مقاصد احکام و علل آن را استنباط و استخراج نمود. (مهریزی، ۱۳۸۲ش، ج ۲: ۶۵)

۲-۴. مختصری از جریان شناسی مقاصد شریعت و آثار تالیف شده در این زمینه

آن‌طور که به نظر نگارنده می‌رسد، اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم را می‌توان به عنوان شروع مباحث علت‌گرایی در نظر گرفت. گرچه اثبات این مطلب خود محتاج تحقیقی دیگر و ارائه شواهد کافی بوده و در اینگونه موارد تاریخی نمی‌توان به آسانی نظر قاطع داد اما شاید بتوان توجه به روایات عرضه اخبار بر قرآن و همچنین استناد به روح شریعت توسط جریان متکلمان و همچنین ذکر روایات معلل توسط امام رضا (ع)